

در بارهٔ جام سیمین ساسانی

آیدین آغداشلو

در سفری که سال گذشته به لندن داشتم، فرصتی استثنایی پیش آمد تا از طریق دلالت دوستی عزیز و قدیمی، با مجموعه‌داری انگلیسی آشنا شوم و ضمن بازدید از مجموعهٔ خصوصی مختصر - اما برگزیده - او، جام نقرهٔ منقوش و مصوری را ببایم که موضوع این چند صفحه نوشته است.

صاحب مجموعه با بزرگواری اجازهٔ عکاسی و مطالعهٔ این ظرف را داد و امکان بررسی دقیق آن را فراهم آورد. از محل کشف آن اطلاع درستی نداشت و ظرف را در آغاز دههٔ هفتاد میلادی، همراه با چند شیء دیگر - از جمله یک قاشق و یک بشقاب پایه‌دار نقرهٔ بیزانسی - از فروشنده‌ای خریداری کرده بود.

پس از بازگشت به تهران، عکسهای مختلف این ظرف را در اختیار دکتر ژاله آموزگار قرار دادم تا از نظر صائب ایشان در کارشناسی نوشته‌های پشت ظرف برخوردار شوم، چرا که مهم‌ترین ویژگی این جام نقره در دو نوشته‌ای است که سراسر لبهٔ خارجی ظرف را - در یک ردیف کامل - پوشانده است. در پی اظهار علاقه و رهنمود دکتر آموزگار، قرار شد بخش مربوط به کتیبهٔ ظرف را ایشان بنگارند و من هم توضیحی مختصر دربارهٔ نکات و وجوه دیگر این بشقاب علاوه کنم. گفتنی است که در طول سه دهه‌ای که برحسب علاقه و اشتیاق شخصی‌ام به مطالعهٔ آثار هنری قدیمی ایرانی پرداخته‌ام، با هیچ ظرف نقرهٔ ایرانی ساخته‌شده در قرون اول تا هفتم میلادی برخورد نکرده‌ام که کتیبه‌ای چنین مهم و مفصل بر پشت خود داشته باشد و همین نکتهٔ استثنایی انگیزه‌ای شد برای بررسی و معرفی بیشتر آن.

در اینجا باز باید از لطف دکتر آموزگار و بی‌گیری بی‌وقفه‌شان در قرائت و رمزگشایی متن کتیبه تشکر کنم که بی‌همتایشان، نوشتن این چند صفحه ممکن نمی‌شد.

قطر این جام ۱۹۵ میلی‌متر و ارتفاع آن از زمین ۳۲ میلی‌متر و وزن آن ۳۷۱/۱۵۰ گرم است. پایه‌ای ندارد و پشت محدب آن از ایستایی ظرف کاسته است. شکل دایره‌ای ظرف، به دلیل تحمل فشار خاک و شرایط محتمل حفاری و اکتشاف غیرحرفه‌ای، فشرده شده و قطر آن از ۱۹۰ تا ۱۹۸ میلی‌متر متغیر شده است. لبه ظرف را با چکش‌کاری ظریف و ماهرانه به سمت داخل برگردانده و در نواری به قطر ۴ میلی‌متر مشخص و محدود کرده‌اند (تصویر ۱).

بخش مرکزی ظرف، با چند دایره مشترک‌المركز، از متن ساده آن مجزا شده و قاب و حاشیه‌ای تزئینی در گرداگرد تصویر اصلی فراهم کرده است. در پی سه دایره پرگاری بیرونی، حاشیه‌ای پهن‌تر - به قطر ۶ میلی‌متر - گرده‌ماهی و برجسته شده و با گذرگاهی باریک و دوحلقه‌ای به دایره مرکزی اتصال یافته است (تصویر ۲).

بیرونی‌ترین حاشیه این دایره با نوار نقشمایه‌ای مارپیچ و حلزونی شکل گرفته است که استاد سازنده، نقش را گود کرده و فرو نشانده است و درونش را با خمیر نقره‌ای تیره‌تری اندود و - به قول رایج - «مینا»کاری کرده است.

نظیر همین شیوه عیناً در حاشیه تزئینی لبه یک قاشق نقره بیزانسی-ساسانی، که در شمال ایران به دست آمده، نیز به کار رفته است (تصویر ۳ و ۴) و دانسته است که این نقشمایه، از دیرباز، نظایر متعددی در هنر یونان و روم داشته است.

نمونه دیگر این نقشمایه را در حاشیه بشقاب نقره بزرگی می‌توان مشاهده کرد (تصویر ۵ و ۶) که متعلق به قرن دوم پیش از میلاد است و نمونه‌های مشابه آن در موزه هنر هامبورگ نگاهداری می‌شود. این بشقاب - و ظرفهای نقره دیگری از همین گروه - در دهه ۱۹۶۰ میلادی در مازندران کشف شده‌اند و ریشه‌های سلوکی-اشکانی دارند.

قرارگیری تصویر حکاکی‌شده در دایره مرکزی ظرف پیشینه بسیار دیرینی دارد و از میان نمونه‌های این نوع طراحی، باید به بشقابهای دوران هخامنشی - با نقش حیوانات در دایره مرکزی - اشاره کرد. نزدیک‌ترین نوع به ظرف مورد بحث ما، بشقاب نقره اشکانی موزه بریتانیاست (تصویر ۷) که در آن، سطح اصلی ظرف با بیست و دو برجستگی قطره‌ای شکل تزئین شده و بسیار مشابه است با طراحی سطح ظروف هخامنشی و قرنها پیش از آن. در دایره مرکزی این ظرف، مردی با لباس اشکانی بر تخت لمیده و خادمی (؟) و بانویی در دو سوی او قرار گرفته‌اند (تصویر ۸). نکته قابل توجه ناتمام ماندن اندام مرد لمیده است.

در جام موضوع این مقاله، صحنه حکاکی‌شده در دایره مرکزی زن و مردی را نمایش می‌دهد

که نیمرخ و نیم‌تنه ایستاده‌اند و هریک، گلی را به دیگری هدیه می‌دهد. مرد کلاه مدور مرسوم عصر ساسانیان را بر سر دارد که نوار باریکی از پشت آن آویخته است. دست چپ مرد بر روی قبضهٔ شمشیرش قرار گرفته است. بانو نیز کلاه و سریند ساسانی بر سر دارد که یک گوی پارچه‌ای به بالای آن وصل شده است و از بالا و پایین گوی، نوارهای پارچه‌ای تا پایین امتداد یافته‌اند. بانو با دست چپ خود دامنش را لمس کرده است. اندام مرد و زن - مانند بشقاب موزه بریتانیا - ناقص و ناتمام طراحی شده‌اند (تصویر ۹).

حاشیهٔ کلاه مرد مرواریددوزی است و تزئینات نقطه‌چین در جامهٔ او و لباس بانو بر او به کار رفته است. در دنبالهٔ کلاه مرد، چند نوار کوتاه دیده می‌شود. کلاههایی از این نوع - منتها با پوششی برای گوشها و پشت گردن - در سکه‌های اردشیر بابکان و، جز آن، در بسیاری از نقش برجسته‌های ساسانی دیده می‌شود. نوار عریض پیش‌سینهٔ لباس مرد یادآور پوشاک مرد لمیده در بشقاب موزه بریتانیاست و هر دو جامه الگوی مشترک دارند.

عمق اندک حکاکها، در هر دو بشقاب مشابه است و به شیوهٔ «نیلو» تیره شده‌ند. طراحی بشقاب اشکانی موزه بریتانیا خام‌دستانه‌تر است و این جنبه مخصوصاً در چهرهٔ بانوی آن به چشم می‌خورد.

با توجه به نوع پوشاک و کلاه مرد نیمرخ در جام مورد بحث ما، تردیدی در ساسانی بودن آن وجود ندارد و سربند و جامهٔ بانو، تطابقی قطعی با جامه و سربند زنان ساسانی قرن سوم میلادی به بعد را نمایش می‌دهد.

حاشیهٔ برجستهٔ میانی و سربند و کلاه و جامه‌های مرد و زن در اصل زران‌دود بوده‌اند که آثار آن هنوز به‌وضوح دیده می‌شود.

جام، احتمالاً به هنگام حفاری، صدمه دیده است و نزدیک به هشت فرورفتگی در داخل بخش پایینی سطح آن به وجود آمده است و یک پارگی عمیق و یک شکاف به طول یک سانتی‌متر نیز بر این صدمه‌ها علاوه شده‌اند.

نوشته‌های پشت ظرف با دو گودی و با دو دست مختلف و در دو زمان متفاوت حکاکی سوزنی شده است و در بررسی دقیق همراه با درشت‌نمایی، اصالت و کهنگی آن قطعی می‌نماید؛ جرم و زنگاری که پشت و روی بشقاب را در طول قرن‌ها پوشانده، تا عمق سوزن‌کاریها نفوذ کرده و چین‌خوردگیهای سراسر سطح ظرف، به صورت چین‌خوردگیهای عمیق و ظریف، طبیعی و غیر قابل تقلید و جعل است.

با توجه به شباهت انکارناپذیر طراحی و شیوهٔ حکاکی صحنهٔ درون این جام با بشقاب موزه بریتانیا، و با در نظر گرفتن طرح کلاه و سربند و جامه‌های مرد و زن، انتساب این ظرف به دهه‌های

آغازین عصر ساسانی - یعنی نیمه اول قرن سوم میلادی - قابل قبول و موجه می‌نماید. بشقاب موزه بریتانیا به قرون دوم و سوم میلادی تاریخ‌گذاری شده که قرابت زمانی قابل توجهی با این جام ساسانی دارد.

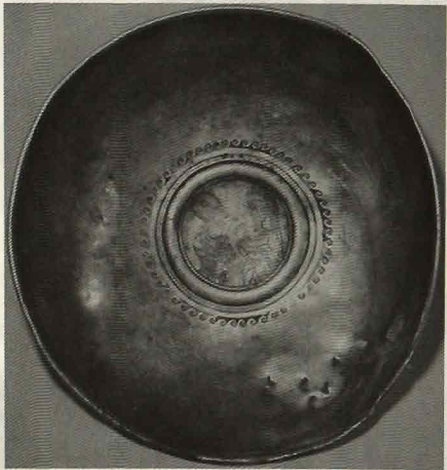
به احتمال بسیار زیاد، این مرد و زن نیمرخ، اردشیر بابکان و همسر او را تصویر می‌کنند و تجسم می‌بخشند و حتی اگر کتیبه‌ای در پشت ظرف وجود نداشت، انتساب این جام نقره به قرن سوم میلادی معقول و پذیرفتنی می‌نمود. جام مورد بحث از نمونه‌های نادری است که خط اتصال و ارتباط میان هنرمندان اواخر دوران اشکانی و اوایل عصر ساسانی را تداوم می‌دهد و برقرار می‌کند، و بدیهی و دانسته است که هنرمندان و صنعتگران و معماران اواخر عصر اشکانی همچنان در آغاز سلطنت ساسانیان نیز فعال و تأثیرگذار بوده‌اند؛ و در صورت پذیرفته شدن استدلالهایی که در این مقاله آمده، آنگاه با نمونه‌ای از نخستین - و شاید تا به اینجا نخستین - جامهای نقره منقوش و مصور و زراندود ساسانی مواجه خواهیم بود.

منابع

Collon, Dominique, 1995, *Ancient Near Eastern Art*.

Harper, Prudence Oliver, 1978, *The Royal Hunter*.

Oliver, Andrew, Jr., 1977, *Silver of the Gods*.

تصویر ۱. جام نقره ساسانی

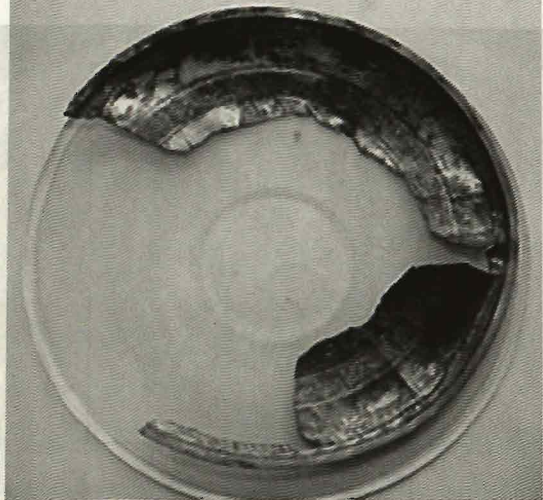

تصویر ۲. داخل جام نقره ساسانی

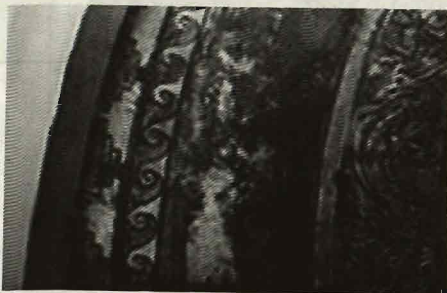

تصویر ۳. قاشق نقره بیزانسی-سامانی

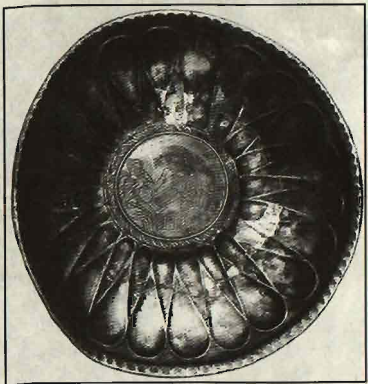

تصویر ۵. بشقاب نفرة بزرگ سلوکی-اشکانی

تصویر ۶. حاشیه تزئینی لبه بشقاب سلوکی-اشکانی

تصویر ۷. بشقاب نقره اشکانی موزه بریتانیا

تصویر ۸. داخل بشقاب نقره اشکانی موزه بریتانیا

